BÖLÜM 1

Sosyolojik Açıdan Toplumsal Değişim ve Din

Fatih YILDIRIM [1]

1. GİRİŞ

Sosyoloji "toplumsal değişim"i ve "toplumsal düzen"i sistematik ve nesnel bir tarzda anlamaya, açıklamaya ve yorumlamaya çalışan bilimsel bir disiplindir. Bu tanımda tırnak içerisinde verdiğimiz iki kavram, sosyolojiyi diğer tüm sosyal bilimlerden ayıran en temel iki vasfıdır. Bunlar da sosyolojinin doğuş koşullarında yatmakta, hatta oradan kaynaklanmaktadır. Çünkü sosyoloji, Peter L. Berger'in ifadesiyle, Batı toplumlarının kendine özgü tarihsel tecrübeleri neticesinde on dokuzuncu yüzyılda karşı karşıya kaldığı devasa toplumsal değişim ve toplumsal krize/düzensizliğe mukabelede bulunma tarzıdır.[2] Bu tarz sosyolojinin kurucularında çok net bir şekilde gözükür. Öyle ki, her biri (Comte, Spencer, Marx, Durkheim, Weber, Simmel vd.) birer toplumsal değişme kuramı geliştirmiş ve bunun üzerinden yeni, modern toplumsal düzenin mahiyeti üzerine düşüncelerini serdetmişlerdir.[3] Kısacası, doğuşu ve gelişimiyle sosyoloji biliminin merkezi kavram ve ilgi odağı toplumsal değişim olmuştur.

Sosyolojinin doğuş mahiyetini belirleyen ve on dokuzuncu yüzyıl Batı toplumlarının tecrübe ettiği devasa toplumsal değişimin altında yatan en önemli etmenlerden birisi de dindir. Binlerce yıllık geleneksel, dinsel toplumsal düzenden modern, seküler toplumsal düzene geçişle tavsif edebileceğimiz bu toplumsal değişimin zorunlu olarak üzerinde durduğu en temel soru(n)ların başında din gelmektedir. Bundan ötürü, yukarıda isimlerini saydığımız kurucu sosyologların

[1] Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi AD., fatih.yildirim@deu.edu.tr, ORCID iD: 0000-0001-7772-2050.

[2] Peter L. Berger & B. Berger, *Sociology: A Biographical Approach*, UK: Penguin Books, 1976, s. 30-33.

[3] Adil Çiftçi, *Sosyolojiye Giriş: Bir Özgürlük Tarzına Çağrı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

da toplumsal değişme kuramları açık ya da örtük bir biçimde din ile ilgili olmuştur. Bu, başka bir deyişle, din sosyolojisinin de doğuşunu, mahiyetini ve merkezi ilgi odağını belirlemiştir: *Toplumsal değişme ve din arasındaki karşılıklı ilişki.*

Bu belirlenim, bizim bu bölümü yazma gereğimizdir. Bu itibarla, takip eden sayfalarda ana hatlarıyla toplumsal değişme ve din arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşim ele alınacaktır. Öncelikle, değişim ve onunla ilintili kavramlar tanımlanacak, tartışılacak; sonrasında sosyoloji literatüründe ortaya konulan toplumsal değişme kuramları anlatılacaktır.[4] Akabinde toplumsal değişme ve din ilişkisine giriş yapılarak, bu konuda öne sürülen kuramlar tarihsel ve analitik açıdan irdelenecektir. Bu irdelemede "sekülerleşme" ve "dini hareketler" konuları ön plana çıkarılacaktır. Son kısımda ise toplumsal değişme ve din ilişkisi üzerine Türkiye'de yapılan akademik çalışmalara değinilecek ve kısa bir sonuç ve önerilerle Bölüm sonlandırılacaktır.

2. KAVRAMSAL ANALİZ

Değişim, bireyin kendi bedeni, çevresi, psikolojik durumu ve yaşı ile ilişkili olduğu gibi bütünsel olarak tüm insanlığı da etkileyen kimi zaman hızlı, karmaşık kimi zaman da yavaşça ve dengesizce oluşan yeni biçim olma durumudur. Sosyal bilimler literatüründe değişim konusu pek çok bilim insanınca incelenmiş ve toplumsal değişimle ilgili çeşitli tanımlar ve açıklamalar getirilmiştir. W. F. Ogburn, teknolojik ilerlemelerin toplumsal normları ve kurumları nasıl değiştirdiğini savunarak, toplumsal değişimi yönlendiren teknoloji ve kültür arasındaki ilişkiye vurgu yapar.[5] Lewis A. Coser, Marx'a dayanarak, toplumsal çatışmanın toplumsal değişimin bir itici gücü olduğunu tartışır ve bu çatışmaların toplumsal sistemleri bozarak dönüşüm koşulları yarattığını inceler.[6] Gerhard Lenski, toplumsal değişimi, üretim biçimlerinde ve teknolojik evrimdeki değişimlerle ilişkilendirir ve bu süreci ekolojik ve evrimsel çerçeveler içine oturtur.[7] Margaret Mead, toplumsal değişimin kültürel boyutlarını vurgulayarak, kültürel örün-

[4] Lütfi Sunar'ın (2014) "Türkiye'de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim" başlıklı makalesinin hemen girişinde işaret ettiği üç akademik kaynak, bizim bu bölüm üzerine literatür taraması yaparken öncelikle başvurduğumuz çalışmalar olmuştur. Başka deyişle, bu çalışmalar bizim için birer pusula işlevi görmüşlerdir. Kronolojik sırayla bu eserler şunlardır. Steven Vago, *Social Change*, Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2003; Jay Weinstein, *Social Change*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2010; Jan Servaes, "Social Change", *Oxford Bibliographies Online*, 2011.

[5] William F. Ogburn, *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*, New York, NY: Dell, ss. 200-201, 1922/1966.

[6] Lewis A. Coser, "Social Conflict and the Theory of Social Change," *The British Journal of Sociology*, 8(3), ss.197-207, 1957.

[7] Gerhard Lenski, "History and Social Change," *American Journal of Sociology*, 82(3), ss. 548-564, 1976.

tülerde ve değerlerdeki değişimlerin toplumsal dönüşümleri nasıl etkilediğini açıklar.[8] Talcott Parsons ekonomik, politik ve toplumsal kurumlarda meydana gelen sistemik değişimlerin evrimsel toplumsal değişime nasıl katkıda bulunduğunu belirterek yapısal işlevselciliğe odaklanır.[9] Robert Nisbet, toplumsal değişimi tarihsel sosyoloji perspektifinden ele alır ve bunun döngüsel doğasını ve gelenek ile yenilik arasındaki etkileşimi inceler.[10] Anthony Giddens, yapılan(dır) ma kavramını tanıtarak, toplumsal değişimin bireysel irade ve yapısal güçlerin etkileşiminden doğduğunu vurgular.[11] Peter Berger, toplumsal değişimi modern toplumlarda sekülerleşme ve çoğulculuk süreçleriyle ilişkilendirir ve bu dönüşümlerin dini kurumları ve inançları nasıl şekillendirdiğini araştırır.[12] Jürgen Habermas, toplumsal değişimi modernite bağlamında inceleyerek, toplumsal dönüşümde iletişimsel eylemin bir güç olarak rolüne odaklanır.[13] Herbert Spencer, toplumsal değişimi, toplumsal yapıların farklılaşması ve uzmanlaşması ile yönlendirilen bir evrimsel süreç olarak kavramsallaştırır.[14] Jeffrey Alexander, toplumsal değişimin sembolik ve kültürel boyutlarına değinerek, kolektif kimlik ve söylemin rolünü vurgular.[15] Bu tanımlar, toplumsal değişimin çok boyutlu doğasını, teknolojik ve yapısal faktörlerden kültürel ve sembolik unsurlara kadar geniş bir yelpazede ele alır. Her bir yazar, bu olgunun genişliğini ve sosyolojik sorgulama alanını ortaya koyan özgün bir teorik perspektif sunar.

Toplumsal değişim, zamanla toplumların yapısını, kültürünü ve işleyişini dönüştüren süreçleri ifade eder. Bu kavram, toplumsal normlarda, değerlerde, kurumlarda, ilişkilerde ve gündelik hayat pratiklerindeki değişimleri kapsar ve genellikle teknolojik, ekonomik, politik, kültürel, dinsel ve ekolojik güçlerin karmaşık bir etkileşimiyle yönlendirilir.[16] Bu değişimler evrimsel veya devrimsel, kasıtlı ya da beklenmedik olabilir ve yerel topluluklardan küresel sistemlere ka-

[8] Margaret Mead, "Social Change and Cultural Surrogates," *Education*, 94(4), ss. 350-361, 1974.

[9] Talcott Parsons, "Some Considerations on the Theory of Social Change," *Rural Sociology*, 26(3), ss. 219, 1961.

[10] Robert A. Nisbet, *Social Change and History*, New York, NY: Oxford University Press, 1969/1975.

[11] Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press, 1984.

[12] Peter L. Berger, "Reflections on the Sociology of Religion Today," *Sociology of Religion*, 62(4), ss. 443-454, 2001.

[13] Jürgen Habermas, *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press, s. 360, 1996.

[14] Herbert Spencer, *Principles of Sociology*, New York, NY: D. Appleton, ss. 261-263, 1882.

[15] Jeffrey C. Alexander, *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*, New York, NY: Oxford University Press, 2003.

[16] Mehmet C. Şahin, *Kavram Atlası: Din Sosyolojisi I*, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 11, 2020.

dar farklı ölçeklerde ortaya çıkabilir. Yukarıda toplumsal değişim bağlamında paylaştığımız tanımları çağdaş sosyoloji kuramları altında tasnif edersek, karşımıza dört genel tanım çıkacaktır. Bunlar:

1. *Yapısal İşlevselcilik (Durkheim, Parsons):* Toplumsal değişim, dengeyi koruma veya daha karmaşık modern yapılara doğru gerçekleşen sistematik uyumların bir sonucudur. Bu süreç, farklılaşma ve uzmanlaşma yoluyla gelişir.
2. *Çatışma Teorisi (Marx, Coser):* Toplumsal değişim, genellikle kaynaklar, güç ve ideoloji üzerindeki mücadelelerden kaynaklanan gruplar arası gerilimler ve çatışmaların bir sonucudur.
3. *Kültürel ve Sembolik Yaklaşımlar (Mead, Berger, Alexander):* Toplumsal değişim, kültürel örüntülerdeki, kolektif kimliklerdeki ve toplumsal etkileşimlere atfedilen anlamlardaki değişimleri içerir.
4. *Teknolojik ve Evrimsel Görüşler (Spencer, Ogburn, Lenski):* Teknolojik ilerlemeler üretim, iletişim ve ilişkiler biçimlerini değiştirerek toplumsal değişimin birincil faktörleri olarak hareket ederler.

Toparlarsak; toplumsal değişim, insanlığın içsel ve dışsal uyaranlara verdiği tepkileri yansıtan dinamik ve çok boyutlu bir süreçtir. Bu süreç, toplumların kendilerini organize etme ve çevreleriyle etkileşim kurma biçimlerini yeniden şekillendirir. Hem insan iradesinin bir ürünü hem de toplumların evrimleştiği yapısal koşulların bir yansımasıdır.

Toplumsal değişim kavramının mahiyetini daha iyi anlayabilmek için değişim ile ilgili ve ilintili diğer kavramlara da kısaca bakmak gerekir.

2.1. Sosyolojide Toplumsal Değişimle İlişkili Kavramlar

1. *Kalkınma (Development):* Kalkınma, insan refahı, toplumsal sistemler ve kurumsal düzenlemelerdeki iyileşme sürecini ifade eder. Bu süreç genellikle ekonomik büyüme, modernleşme ve teknolojik ilerleme ile ilişkilendirilir. Kalkınma, toplumsal dönüşümü şekillendiren kurumsal ve yapısal fırsatların ortaya çıkışı ve yayılımıyla yakından ilişkilidir.[17] Kalkınma sadece ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve kültürel dönüşümleri de içerir.[18]
2. *İlerleme (Progress):* İlerleme, toplumun daha iyi koşullara doğru ilerleyebileceği fikrini ifade eder ve genellikle adalet, eşitlik ve insan potansiyelinin artışıyla tanımlanır. İlerleme, evrimle yakından bağlantılıdır ve toplumsal koşul-

[17] Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, ss. 227-281.

[18] Alvin Y. So, *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Newbury Park, CA: Sage Publications, ss. 56-90, 1990.

larda sürekli bir iyileşmeyi içerir.[19] İlerleme, iyileşmeyi ima ederken, doğrusal bir süreç değildir ve geri adımları da içerebilir, bu yönüyle basit bir evrimsel değişimden ayrılır.[20]

3. *Evrim (Evolution):* Sosyolojide evrim, toplumların basit biçimlerden karmaşık yapılara doğru kademeli gelişimini ifade eder ve doğal, kültürel veya teknolojik faktörlerden etkilenir. Evrim, toplumların homojenlikten heterojenliğe doğru ilerlediği, yapısal ve işlevsel farklılaşmayı yansıtan bir süreçtir.[21] Evrim, çevresel ve toplumsal koşullardaki değişimlere toplumsal uyumu yansıtarak kurumsal düzenlemeleri vurgular.[22]
4. *Toplumsal Düzen (Social Order):* Toplumsal düzen, toplumsal hayatta işlevselliği ve uyumu sürdüren organize ve istikrarlı ilişki ve normlar bütünüdür. Toplumsal düzen, paylaşılan normlar ve değerler aracılığıyla sağlanır ve toplum içinde çatışmayı asgari seviyeye indirir.[23] Toplumsal düzen roller ve kurumların değişen yorumlarıyla şekillenen dinamik bir yapıdır.[24]
5. *Toplumsal Yapı (Social Structure):* Toplumsal yapı, insan etkileşimini şekillendiren kalıcı ilişkiler, roller ve kurumlar örüntüsüdür. Toplumsal yapı, bireysel davranışların ve toplumsal değişimlerin organize edildiği bir çerçeve sağlar.[25] En küçük toplumsal yapı olarak aile ve hane düzenlerindeki değişimlerin daha geniş toplumsal evrimlerin bir parçası olarak diğer toplumsal yapıları nasıl etkilediğini inceler.[26]
6. *Toplumsal Süreçler (Social Processes):* Toplumsal süreçler çatışma, uyum ve yenilik gibi toplumsal değişimin gerçekleştiği mekanizmalardır. Toplumsal süreçler, bireysel düzeydeki etkileşimlerle makro düzeydeki yapısal değişiklikleri birbirine bağlar, bireysel irade ile toplumsal dönüşüm arasındaki etkileşimi gösterir.[27]

[19] Erville B. Woods, "Progress as a Sociological Concept", *American Journal of Sociology*, ss. 790, 1907.

[20] Moris Ginsberg, "Social Change", *The British Journal of Sociology*, 9(3), ss. 205-229, 1958; Piotr Sztompka, *The Sociology of Social Change*, Oxford: Blackwell, ss. 24-41, 1994.

[21] Spencer, *Principles of Sociology*.

[22] Mark Granovetter, "The Idea of "Advancement" in Theories of Social Evolution and Development", *American Journal of Sociology*, 85(3), ss. 489-515, 1979.

[23] Parsons, "Some Considerations on the Theory of Social Change".

[24] Fabrizio Bernardi, Juan J. Gonzalez & Miguel Requena, "The Sociology of Social Structure", *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (Eds. B. Bryant & D. Peck), Newbury Park, CA: Sage Publications, s. 162, 2006.

[25] Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*.

[26] Glen H. Elder, "Approaches to Social Change and the Family", *American Journal of Sociology*, 84, ss. S1-S38, 1978.

[27] Gudmund Hernes, "Structural Change in Social Processes", *American Journal of Sociology*, 82(3), ss. 513-547, 1976.

7. Devrim (Revolution): Devrim, genellikle çatışma yoluyla gerçekleşen ve siyasi, ekonomik veya toplumsal yapılarda ani ve köklü değişiklikleri ifade eder. Devrimler; değerler ve ideolojiler ile yapısal eşitsizliklerin etkileşimini yansıtarak mevcut toplumsal düzeni sorgular ve onu kökten değiştirmeyi hedefler.[28]

Bu kavramlar, toplumsal değişimin çok yönlü doğasını anlamak ve kalkınma, evrim, devrim gibi diğer dinamiklerle etkileşimini açıklamak için kapsamlı bir teorik temel sunar. Bununla birlikte asıl tartışma tam da bu noktada başlar: *Toplumsal değişim kavramının nesnelliği sorunu*.

2.2. Toplumsal Değişim Kavramının Nesnelliği

Toplumsal değişim kavramı, uzun zamandır nesnelliğiyle ilgili tartışmalara konu olmuştur. Sosyolojide genellikle *nötr* bir analitik kavram olarak çerçevelense de, birçok sosyal bilimci bunun örtük normatif varsayımlar taşıdığını, özellikle de Batı değerleri, modernleşme teorileri ve Avrupa merkezli kalkınma paradigmalarıyla ilişkili olduğunu savunmaktadır. Kavramın bu ikili doğası, onun nesnelliğini ya da normatifliğini değerlendirmek için eleştirel bir keşfi gerekli kılmaktadır.

2.2.1. Toplumsal Değişim ve Örtük Normatiflik

Toplumsal değişim, toplumsal yapıların dönüşümünü tanımlamak için kullanılan bir betimleyici terim olsa da, genellikle belirli yönelimleri varsayar. Bu yönelimler, sıklıkla Batı'nın modern anlamda ilerleme ve kalkınma idealleriyle uyum içindedir.

Klasik toplumsal değişim teorileri, dönüşümü genellikle Batı tarzı sanayileşme, kentleşme ve siyasal demokrasiye eşitlemektedir. Örneğin, yukarıda verdiğimiz Parsons'un toplumsal değişim anlayışı, daha fazla farklılaşma ve işlevsel uzmanlaşmaya doğru bir hareket olarak tanımlanır ve bu, dolaylı olarak Batı kurumlarıyla uyum içindedir. Benzer şekilde, Walt Rostow'un "Ekonomik Büyümenin Aşamaları" modeli, kalkınmayı Batı tarzı kapitalizmle sonuçlanan doğrusal bir süreç olarak sunar.[29] Bu modeller, Batı normlarını önceliklendirir ve toplumsal değişimin, yerel geleneklere dayalı alternatif yollarını göz ardı eder.[30]

---

[28] Seymour M. Lipset, *Revolution and Counterrevolution: Change and Persistence in Social Structures*, New York, NY: Routledge, ss. 37-77, 2017.

[29] Walt W. Rostow, "The Stages of Economic Growth", *The Economic History Review*, 12(1), ss. 1-16, 1959.

[30] So, *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*.

Evrimsel yaklaşımlar da benzer bir açıdan değerlendirilebilir. Mesela Spencer, toplumsal değişimi evrimsel bir süreç olarak kavramsallaştırmış ve toplumların "ilkel"den "gelişmiş"e doğru ilerlediğini öne sürmüştür. Bu çerçeve, sadece uygarlıkların bir hiyerarşisini varsaymakla kalmaz, aynı zamanda sosyolojik söylemde Avrupa merkezci bir üstünlüğü normalleştirir.[31] Buna mukabil, bu ve benzeri evrimsel teoriler tarafsız olmamakla ve sömürgeci ideolojilerle uyum içinde olmakla eleştirilmiştir.[32]

2.2.2. Tarafsız ve Değer Yüklü Kavramların Karşılaştırılması

Toplumsal değişimin nesnelliğini değerlendirmek için, yukarıda kısaca yer verdiğimiz ve onun normatif alt metinlerini destekleyen veya reddeden ilgili kavramlarla karşılaştırılması yerinde olacaktır. Kalkınma, ekonomik büyüme, kurumsal ilerleme ve modernleşme ile yakından ilişkilidir. Kalkınma, genellikle evrensel bir hedef olarak çerçevelenir, ancak Batı merkezli ilerleme modellerini sürdürüyor olmakla eleştirilir. Andre Frank gibi bağımlılık teorisyenleri, kalkınmanın Küresel Güney'i, Küresel Kuzey'in kapitalist ekonomilerine bağımlı kılarak küresel eşitsizlikleri pekiştirdiğini savunur.[33] Kalkınma kavramı bu yönüyle toplumsal değişimi tavsif etmek için kullanılırsa, Batı idealleriyle iç içedir ve bu durum kavramın tarafsızlığını zayıflatır.

İlerleme, iyileşme veya ilerleme fikrini açıkça ima eder ve bu yönüyle toplumsal değişimden daha normatif bir kavramdır. Woods, ilerlemeyi toplumsal iyileşme ile eş tutar ancak bunun belirli kültürel ve ideolojik bağlamlara bağlı olduğunu kabul eder.[34] İlerleme, Aydınlanma'nın rasyonellik ve bilim idealleriyle uyumlu olup, Batı'nın üstünlüğüne dair anlatılarla örtüşür.[35] Toplumsal değişime kıyasla, bu kavram tarafsızlık iddiasından yoksundur.

Evrim, genellikle kademeli, uyum sağlayıcı dönüşümü ifade eder. Spencer'ın evrimsel modeli, toplumları basitlikten karmaşıklığa doğru hareket eder şekilde tasvir eder ve biyolojik determinizme dayanır. Güçlü olanın ayakta ve dolayısıyla hayatta kalabildiği postulasına dayanarak güçlünün evrimin nihai aşamasını temsil ettiği tezini savunan bu yaklaşım, sonuç olarak ayakta ve hayatta kalma-

31 Spencer, *Principles of Sociology*.

32 Granovetter, "The Idea of "Advancement" in Theories of Social Evolution and Development", s. 489.

33 Andre G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York, NY: Monthly Review Press, 1967.

34 Woods, "Progress as a Sociological Concept".

35 Ginsberg, "Social Change".

nın kriterini gücün mümessili konumundaki Batı ile, başka deyişe Batılı olma ile özdeşleştirir. Buna mukabil, evrimsel modeller, determinist varsayımlarından ve marjinal grupların iradesini ya da değişimin doğrusal olmayan doğasını göz ardı etmelerinden dolayı eleştirilmiştir.[36]

2.2.3. Karşı Tezler: Görecelikçi ve Eleştirel Perspektifler

Toplumsal değişimin örtük normatif önyargısına karşı, diğer yaklaşımlar göreceliliği önceliklendirir ve Batı merkezli varsayımları sorgular. Özellikle kültürel görecelik, toplumları kendi kültürel bağlamları içinde analiz etmeyi ve dışsal değer yargılarından kaçınmayı hedefler. Bu noktada Clifford Geertz, kültürel sistemleri kendi kavramları ve bağlamı içerisinde anlamayı vurgular ve bu, toplumsal değişimin evrenselci teorilerine bir karşı nokta sunar.[37] Kültürel görecelik, dönüşümün doğal ve zorunlu olarak olumlu veya Batı modelleriyle uyumlu olması gerektiği varsayımından kaçınır. Evrensellik iddiasında bulunan Batılı modellere eleştirel yaklaşan toplum bilimciler, toplumsal değişim kavramını Batı ideolojilerini dayatmak için bir araç olarak eleştirir. Bunlara göre örneğin anti-Batıcı direniş hareketleri, ilerleme ve değişimin ekonomik büyüme ve maddi tüketimle ilişkilendirilmesine meydan okurlar.[38] Bu ve benzeri yaklaşımlar, kapitalist dönüşümlerin yerine sürdürülebilirlik ve kolektif dayanışma gibi alternatif değerleri öne çıkarır.

2.2.4. Toplumsal Değişim Kavramında Refleksivite

Toplumsal değişimin nesnelliği, onun teorik anlamda çerçevelenme biçimine bağlıdır. Betimleyici bir araç olarak toplumsal değişim, yalnızca dönüşümleri tanımladığında ve arzu edilebilirlik ya da yön belirtmediğinde nesnel kullanılabilir. Örneğin, Karl Marx'ın devrim telosunu bir tarafa koyarak, sınıf çatışması yoluyla toplumsal değişimi yönlendiren tarihsel materyalizmine bakarsak; bu yaklaşım, tarihsel süreç içerisinde toplumsal değişimi makro çerçeveden nesnel bir bakış açısıyla analiz eder. Fakat normatif bir çerçeve olarak ise bu kavram, özellikle modernleşme teorilerinde, genellikle olumlu yönelimleri ima eder ve değişimi belirli kültürel ve politik ideallerle, Marx'ta mülkiyetsiz sosyalist toplum idealine, hizalar.

---

[36] Granovetter, "The Idea of "Advancement" in Theories of Social Evolution and Development".

[37] Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, London: Fontana Press, 1973/2016.

[38] Ülkemizde bu yaklaşıma sahip örnek olarak verilebilecek en bilinen isim Edward Said'dir. Bkz. Edward Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, London & New York: Penguin, 1978/2003.

Sonuç olarak, toplumsal değişim kavramı, nesnellik ve normatiflik arasında bir belirsizlik taşır. Betimleyici bir sosyolojik araç olarak işlev görebilmesine rağmen, genellikle modernleşme ve ilerleme gibi Batı merkezli modellerden etkilenir ve bu da nesnelliğini zayıflatır. Kalkınma, ilerleme ve evrim gibi ilgili kavramlarla karşılaştırıldığında, toplumsal değişimin daha az belirgin şekilde normatif olduğu ancak yine de tarihsel ve ideolojik kökenlerinden şekillendiği barizdir. Çalışmalarında bilimsel nesnelliği sağlamak için araştırmacılar, çeşitli kültürel perspektifleri içeren refleksif ve eleştirel yaklaşımları dikkate alarak, doğrusal ve teleolojik toplumsal değişim modellerine şüphe ile yaklaşmalıdırlar.

3. TOPLUMSAL DEĞİŞİM KURAMLARI

Toplumsal değişim kuramları klasik sosyolojinin analitik incelenmesi neticesinde ortaya çıkarlar. Giriş kısmında ifade ettiğimiz üzere toplumsal değişim, sosyolojinin merkezi ilgi alanı olmuş ve bu olguyu açıklamak için çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bu kuramlar, toplumsal değişimin mekanizmalarını, itici güçlerini ve kalıplarını açıklamaya ve anlamaya yönelik farklı felsefi, kültürel ve metodolojik yönelimleri yansıtır. Aşağıda, toplumsal değişim kuramları ana ilkeleri, eleştirileri ve toplumsal değişimi anlamaya katkılarıyla birlikte kısaca özetlenmiştir.[39]

1. *Evrimsel Kuramlar:* Evrimsel kuramlar, toplumların basit biçimlerden karmaşık yapılara doğrusal bir ilerleme kaydettiğini öne sürer. Bu teoriler, biyolojik evrimden ilham alır ve farklılaşma ile uzmanlaşmanın rolünü vurgular. Spencer, toplumsal değişimi, toplumların çevrelerine uyum sağlamak için karmaşıklık ve uzmanlaşma yoluyla evrimleştiği bir süreç olarak görür.[40] Toplumsal evrimi kaçınılmaz ve faydalı olarak değerlendirir. Ancak, bu kuramlar, tek bir "uygar" son noktayı varsayarak Batı sanayileşmiş toplumlarıyla uyumlu bir ilerlemeyi öngördükleri için determinist ve Avrupa merkezli olmakla eleştirilmiştir.
2. *Çatışma Kuramları:* Çatışma kuramları, toplumsal değişimin eşitsizlik ve kaynak dağılımı bağlamında rekabet eden çıkar grupları arasındaki mücadeleden kaynaklandığını öne sürer. Kurucu fikir babası Marx, kapitalizm altında burjuva ve proletarya arasındaki sınıf çatışmasını toplumsal değişimin

[39] Bir önceki başlık altında verdiğimiz tanımlarla burada kısaca açıkladığımız kuramlar arasında yer yer tekrarlar olacaktır. Kavram ve kuram arasındaki zorunlu ilişki ve doğrudanlık; ayrıca konuyu analitik anlatma gayesi, bize bu tekrarı göze aldırmıştır.

[40] Spencer, *Principles of Sociology*.

motoru olarak vurgular. Bu tür çatışmaların toplumsal yapıda devrimsel değişimlere yol açtığını savunur. Coser, Marx'ın fikirlerini genişleterek toplumsal gruplar içindeki ve arasındaki çatışmaların bütünleştirici ve dönüştürücü işlevlerini inceler.[41] Buna mukabil çatışma kuramları, iş birliği ve uzlaşmanın ve böylece bütünleşmenin toplumsal değişimdeki rolünü ihmal ettikleri için aşırı çatışmacı ve indirgemeci olmakla eleştirilir.[42]

3. *İşlevselci Kuramlar:* Bu kuramlar, toplumsal değişimi toplumsal dengeyi ve düzeni korumak için gerçekleşen bir uyum süreci olarak görür. Durkheim, toplumsal kurumların, sanayileşme gibi değişimlere yanıt olarak toplumsal uyumu sürdürmek için nasıl evrildiğini işbölümü kavramını merkeze alarak incelemiştir. Parsons, toplumsal sistemlerin farklılaşma yoluyla uyum sağladığını ve yeni toplumsal sorunlara çözüm bulmak için uzmanlaşmış roller ve kurumlar oluşturduğunu savunur.[43] İşlevselci kuramlar, istikrarı önceliklendirdiği ve toplumsal değişimde çatışmanın rolünü göz ardı ettiği için muhafazakar bir önyargıya sahip olmakla eleştirilir.[44]
4. *Döngüsel Kuramlar:* Bunlar, toplumların yükselme, düşüş ve yenilenme gibi tekrarlayan kalıplar izlediğini öne sürer. Mesela Oswald Spengler, medeniyetlerin büyüme, olgunluk ve çöküş aşamalarından geçtiğini savunur. Benzer şekilde Toynbee, toplumların karşılaştıkları zorluklara verdikleri yanıtların yenilenip yenilenmeyeceklerini veya çökeceklerini belirlediğini öne sürer. Ancak döngüsel kuramlar, ampirik tutarlılık eksikliği ve toplumsal eğilimleri aşırı genelleme yapmakla eleştirilir.[45]
5. *Modernleşme Kuramları:* Modernleşme kuramları, toplumsal değişimi ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerleme ile ilişkilendirir ve genellikle Batılı sanayileşmiş toplumları diğer toplumlar için model olarak sunar. Rostow'un "Ekonomik Büyümenin Aşamaları" modeli, kalkınmayı yüksek kitle tüketimiyle sonuçlanan doğrusal bir süreç olarak tanımlar.[46] Bununla birlikte, modernleşme kuramları, Batı'nın kalkınma yollarının evrensel olarak uygulanabilir olduğunu varsaydıkları için etnosentrik olmakla eleştirilmiştir.[47]

---

41 Coser, "Social Conflict and the Theory of Social Change".

42 Ginsberg, "Social Change", s. 209.

43 Parsons, "Some Considerations on the Theory of Social Change".

44 Morris Janowitz, "Sociological Theory and Social Control", *American Journal of Sociology*, 81(1), 82–108, 1975.

45 Nisbet, *Social Change and History*.

46 Rostow, "The Stages of Economic Growth".

47 So, *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*, ss. 17-90.

6. *Bağımlılık ve Dünya-Sistemleri Kuramları:* Bu kuramlar, modernleşme eleştirisi yaparak küresel eşitsizlikleri ve merkez-çevre ulusları arasındaki sömürü ilişkilerini vurgular. Frank, Küresel Güney'deki azgelişmişliğin, Küresel Kuzey'in kapitalist ekonomileri tarafından sömürülmesinin bir sonucu olduğunu savunur.[48] Wallerstein'ın dünya-sistemleri kuramı, küresel kapitalist sistemin ekonomik ve politik bağımlılık yoluyla eşitsizliği nasıl sürdürdüğünü açıklar.[49] Fakat bu kuramlar, yapısal kısıtlamalara aşırı odaklanmak ve bireysel irade veya içsel değişim dinamiklerine yeterince yer vermemekle eleştirilir.[50]
7. *Kültürel ve Yorumsal Kuramlar:* Kültürel kuramlar, toplumsal değişimi anlama ve yorumlamada fikirlerin, sembollerin ve anlamların rolünü vurgular. Mesela Weber, Protestan ahlakı gibi dini fikirlerin kapitalizmin gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu göstermiştir. Geertz de, kültürün toplumsal dönüşümlere nasıl aracılık ettiğini ve değişimin sembolik boyutlarına odaklanmıştır. Fakat bu kuramlar, soyut yaklaşımları nedeniyle eleştirilir; çünkü eleştirmenlere göre bu durum, değişimi etkileyen yapısal ve maddi faktörleri göz ardı edebilir.[51]
8. *Postmodern ve Eleştirel Kuramlar:* Postmodern kuramlar, toplumsal değişimin büyük anlatılarını sorgular ve çağdaş dönüşümlerin parçalı ve koşullu doğasına vurgu yapar. Örneğin Lyotard, ilerleme ve kalkınma gibi meta-anlatıları eleştirerek yerelleşmiş ve çeşitli değişim anlatılarını savunur. Benzer şekilde Habermas da, iletişimsel eylem ve rasyonel söylemi özgürleştirici değişimin yolları olarak vurgular. Ancak, postmodern kuramlar, göreceliği nedeniyle eleştirilir; çünkü bu, toplumsal değişime yönelik eyleme geçirilebilir içgörüleri engellemekle suçlanabilmektedir.[52]

Toplumsal değişim kuramları, yapısal uyumdan kültürel yorumlara ve küresel eleştirilere kadar toplumların dönüşümünü anlamak ve açıklamak için çeşitli bakış açıları sunar. Her bir kuram, tarihsel ve entelektüel bağlamını yansıtarak kendine özgü yaklaşımlar sunar ve aynı zamanda belirli eleştirilerle karşı karşıya kalır. Toplumsal değişimi kapsamlı bir şekilde anlamak, bu perspektiflerin bü-

48 Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*.

49 Immanuel Wallerstein, "The West, Capitalism, and the Modern World-System," *Review*, XV, 4, Fall, 561-619, 1992.

50 So, *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*, ss. 169-261.

51 Sztompka, *The Sociology of Social Change*, ss. 213-230.

52 Craig Calhoun, *Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference*. Cambridge, MA: Blackwell, 1995.

tünleştirilmesini ve toplumların değişiminin karmaşıklığını ele alan çok boyutlu bir yaklaşımı gerektirir.

Bu kuramların bir sentezi, şu temel görüşü ortaya koyabilir: Toplumsal değişim; yapısal, kültürel, ekonomik ve küresel dinamiklerden etkilenen çok boyutlu bir süreçtir. Her kuram, sistemik uyumlar, çatışmalar, döngüler, kültürel anlamlar veya küresel eşitsizlikler üzerine odaklanarak toplumsal değişimleri anlamada, açıklamada ve yorumlamada farklı bir bakış açısı sunabilir; ancak hiçbir kuram, toplumsal değişimin karmaşıklığını tam anlamıyla kapsayamaz.

Toplumsal değişim kuramlarının temel fikirlerini, savunucularını ve eleştirilerini bir arada görmek için aşağıda özet bir tablo paylaşılmıştır. Bu genel bakış, farklı perspektiflerin birbirini nasıl tamamladığını veya karşıtlık oluşturduğunu göstererek, toplumsal değişimi meta-analizle daha bütünsel bir şekilde anlamaya yardımcı olabilir.

Tablo 1. Toplumsal Değişme Kuramları

Teori	Ana Fikir	Öne Çıkan İsimler	Eleştiriler
Evrimsel Kuramlar	Toplumlar basitten karmaşığa doğru evrimleşir, bu süreç farklılaşma ve uzmanlaşma ile ilerler.	Herbert Spencer (1896)	Deterministtir ve Avrupa merkezlidir; Batı toplumlarını "uygar" son nokta olarak varsayar.
Çatışma Kuramları	Toplumsal değişim, kaynaklar, güç ve ideoloji üzerindeki mücadelelerden kaynaklanır.	Karl Marx (1867), Lewis A. Coser (1957)	Çatışmayı aşırı vurgular; iş birliği ve uzlaşmanın rolünü ihmal eder.
İşlevselci Kuramlar	Toplumlar, dengeyi korumak için uyum sağlayarak değişir.	Emile Durkheim (1912), Talcott Parsons (1961)	Muhafazakar bir önyargıya sahiptir; çatışmanın toplumsal değişimdeki rolünü küçümser.
Döngüsel Kuramlar	Toplumlar, yükselme, düşüş ve yenilenme gibi döngüsel aşamalardan geçer.	Oswald Spengler (1918), Arnold Toynbee (1946)	Ampirik destekten yoksundur ve toplumsal eğilimleri aşırı genelleştirir.

Modernleşme Kuramları	Toplumsal değişim, ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerlemeyle ilişkilidir; Batı toplumları diğerleri için bir model olarak sunulur.	Walt Rostow (1960)	Batı merkezlidir; Batı'nın kalkınma yollarını evrensel olarak uygulanabilir kabul eder.
Bağımlılık ve Dünya Sistemleri Kuramları	Küresel kapitalist sistem, çevre ülkelerin merkez ülkeler tarafından sömürülmesi yoluyla eşitsizlikleri sürdürür.	Andre Gunder Frank (1967), Immanuel Wallerstein (1974)	Yapısal kısıtlamalara aşırı odaklanır; bireysel iradeye veya içsel değişim dinamiklerine yeterince yer vermez.
Kültürel ve Yorumsal Kuramlar	Toplumsal değişimde fikirlerin, sembollerin ve anlamların rolünü vurgular.	Max Weber (1905), Clifford Geertz (1973)	Soyut odakları nedeniyle eleştirilir; yapısal ve maddi faktörleri göz ardı edebilir.
Postmodern ve Eleştirel Kuramlar	Büyük anlatıları sorgular, değişimin parçalı ve koşullu doğasına vurgu yapar.	Jean-François Lyotard (1979), Jürgen Habermas (1981)	Göreceliliği nedeniyle eleştirilir; toplumsal değişime dair eyleme geçirilebilir içgörüler sunmakta yetersiz olabilir.

Tablodan da hareketle, toplumsal değişme kuramlarını birlikte değerlendirmek ve karşılaştırmak istediğimizde şunları söylemek mümkündür:

İşlevselci kuramlar toplumsal dengeyi korumaya odaklanırken, çatışma kuramları toplumsal bozulma ve güç mücadelelerini vurgular. Bu iki yaklaşım bir arada düşünüldüğünde, toplumların istikrar ve değişim arasındaki çift yönlü dinamikleri yansıttığı görülür. Modernleşme kuramları ile bağımlılık kuramları, kalkınma üzerine zıt görüşler sunar. Bu iki kuram, hem içsel ilerleme hem de dışsal küresel etkiler göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gereken bir perspektif sunar.

Evrimsel ve modernleşme kuramları, doğrusal yaklaşımları ve Avrupa merkezcilikleri nedeniyle eleştirilir. Ancak bu kuramlar, erken sanayi ve sonrası dönemlerdeki toplumsal değişimi anlamak için tarihsel bağlam sağlar. Postmodern ve kültürel kuramlar ise, toplumsal anlamlara, çeşitliliğe ve parçalanmaya odak-

lanarak önceki çerçevelerde eleştirilen büyük anlatılara karşı derinlik kazandırır.

Günümüz bağlamında ise, döngüsel kuramlar, iklim dayanıklılığı ve toplumsal yenilenme gibi güncel gelişmeler üzerine yapılan tartışmalara uyumlu bir bakış açısı sunar. Ek olarak, bağımlılık kuramları, küreselleşme ve ekonomik eşitsizlikler üzerine yapılan tartışmalarda geçerliliğini hala koruyabilir.

Son olarak, bu tartışma, her bir kuramın güçlü yönlerini ve sınırlamalarını birleştirerek, toplumsal değişimi analiz etmede daha ayrıntılı bir yaklaşımı teşvik etmeyi amaçlar. Kuramların kolektif analizi, toplumların dönüşüm süreçlerini anlamada daha dengeli ve kapsamlı bir bakış açısı sunabilir. Toplumsal değişimle ilgili çeşitli tanım ve kuramların incelenmesi, toplumları şekillendiren dönüşüm süreçlerini anlamak için kapsamlı bir temel sağlar. Ancak, toplumsal değişim, kültürel ve kurumsal dinamiklerden, özellikle de din gibi önemli bir kurumdan bağımsız gerçekleşemez. Toplumun derinlerine kök salmış bir sosyal kurum olarak din, hem toplumsal normları, değerleri ve yapıları şekillendirir hem de toplumsal değişim süreçlerinden etkilenir. Din sosyolojisi, bu etkileşimi anlamada kritik bir bakış açısı sunar ve sekülerleşme teorisi bu bağlamda önemli bir çerçeve olarak öne çıkar. Modernleşme, küreselleşme ve kültürel çoğulculuk karşısında dinin değişen rolünü inceleyen sekülerleşme teorisi, dinin toplumsal dönüşümlere nasıl uyum sağladığını, direndiğini veya bu dönüşümleri nasıl kolaylaştırdığını anlamak için bir mercek sunabilir. Bu, toplumsal değişim ile din arasındaki karşılıklı ilişkinin, sekülerleşme dinamikleriyle başlayarak daha derinlemesine incelenmesine davet eder.

4. TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN: SEKÜLERLEŞME

Sekülerleşme, din ve toplumsal değişim arasındaki ilişkiyi anlamada temel çerçevelerden biri olmuştur. En basit ifadesiyle *sekülerleşme, yapıp-etmeleri Tanrı'ya atfetmeme* demektir. Kavram, toplumlar modernleştikçe dinin toplumsal kurumlar, pratikler ve bireysel yaşamlar üzerindeki etkisinin azalmasını ifade eder. Sosyal bilimciler sekülerleşmeyi, dinin özelleştirilmesi, öznelleşmesi, dini ve seküler alanların ayrışması ve modern toplumlarda dini inançların çeşitlenmesi gibi birçok boyutuyla incelemiştir.

Buna göre, toplumlar modernleştikçe, dini kurumlar siyaset, eğitim ve hukuk gibi diğer toplumsal alanlar üzerindeki hakimiyetini kaybeder. Durkheim modernleşmenin, organik dayanışmaya geçişle birlikte dini gelenekler tarafından

desteklenen kolektif bilinci zayıflattığını belirtmiştir.[53] Batı ülkelerinde kilise ve devlet ayrılığı bu sürecin bir örneğidir.

Sekülerleşme, dinin özel bir mesele haline gelmesine ve siyaseti veya toplumsal normları etkileme gücünün azalmasına yol açar. Wilson, sekülerleşmeyi dinin toplumsal önemini kaybederek bireysel bir maneviyatla sınırlı hale gelmesi süreci olarak tanımlamıştır.[54] Mesela, Batı toplumlarında kiliseye gitmek gibi dini pratikler zorunluluktan çok gönüllü hale gelmiştir.

Modernleşme dini katılım, aidiyet ve inanç düzeylerinde azalma ile ilişkilidir. Berger, sekülerleşme tezinin, çoğulculuğun dini kurumların otoritesini zayıflatarak bir "güven krizi"ne yol açtığını savunmuştur.[55] Bununla birlikte o, sonraki çalışmalarında bu görüşü gözden geçirerek başta Batı-dışı toplumlardaki dini hayat olmak üzere Amerika'da ise yaygınlaşan yeni dini hareketler örneklerinden yola çıkarak klasik sekülerleşme tezini eleştirmiş ve dini canlanmayı kabul etmiştir. Böylece özellikle Postmodern dönemde toplumlarda dini çeşitlilik artmış ve bu durum dini gruplar arasında rekabeti teşvik etmiştir. Bu çoğulculuk, geleneksel dinlerin tekelini zayıflatmıştır. Bu tespit ve analizlerden hareketle mesela Rodney Stark ve William Bainbridge'in dini ekonomi modelleri, çoğulculuğun dindarlığı azaltmak yerine inanç sistemleri arasında rekabetçi bir pazar yarattığını savunur.[56]

Sekülerleşme sürecinin altında birden fazla sebep yatmaktadır. Bir yönüyle o, modernleşme ve rasyonalizasyon süreçleriyle kol kola girmiştir. En genel ifadesiyle modern toplumlar, dini açıklamalar yerine bilim, teknoloji ve rasyonel düşünceye öncelik verir. Weber modern zamanları, bilimsel ilerlemelerin dünyayı mistik ve dini anlayışların yerine geçirdiği "büyüden arınma" kavramıyla tavsif etmiştir.[57] Bunlara ek olarak, yine nüfusun kentsel merkezlere göç etmesinin, kırsal topluluklarda kökleşmiş dini pratikleri zayıflattığı gözlemlenmiştir. Kent

---

53 Adil Çiftçi, *Din Sosyolojisine Giriş ya da Meleklere Ağıt*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, ss. 87-111, 2017.

54 Bryan Wilson, *Religion in Secular Society: Fifty Years On,* Oxford University Press, ss.4-8, 1966/2016.

55 Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion, Open Road Media,* 1967/2011. https://www.perlego.com/book/2383678.

56 Rodney Stark, & William S. Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation,* Berkeley, CA: University of California Press, 1985. Bu konu hakkında detaylı bir okuma için bkz. Lütfü Ülver, "Peter L. Berger ve Rodney Stark'ın Din Kuramlarında Dinsel Çoğulculuk Anlayışı", *Doktora Tezi,* Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.

57 Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,* çev. Talcott Parsons, London: Unwin Hyman, s. 105, 1920/1989. İngilizcesi "disenchantment" olan bu kavramı Weber, ilk kez, kitabının 1920 baskısında kullanmıştır. Bizim de burada ve kaynakçada 1920 tarihini verişimiz bu nedenledir.

bağlamında, topluluk temelli dini pratikler bireyselleşmiş inanç ve maneviyat biçimlerine dönüşür. Küreselleşme yoluyla da farklı dünya görüşlerine maruz kalmak, herhangi bir dini geleneğin toplum üzerindeki tekelleşmiş etkisini zayıflatır. Özellikle kozmopolit şehirlerde artan dinler arası etkileşimler, münhasır dini doktrinlere meydan okur.

Tüm bunlarla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler sekülerleşme kavramını yeniden ele almayı zorunlu kılmıştır. Bu noktada sosyal bilim dünyası sekülerleşme karşıtı teoriler ve sekülerleşme eleştirileri 'akımına' girmiştir. Özellikle sekülerleşme öngörülerine rağmen, Küresel Güney ve İslam dünyasının bazı bölgelerinde din canlılığını yitirmemiştir. Bu noktada Casanova, sekülerleşmenin evrensel veya kaçınılmaz bir süreç olmadığını, dinin kamusal yaşamda canlılığını koruduğunu savunur.[58] Benzer şekilde Habermas da "post-seküler dünya/post-metafizik düşünce" kavramını işler. Ona göre *post-sekülerizm*, seküler ve dini alanların modern toplumlarda bir arada varlığını tanır. Bu yaklaşım, sekülerleşmiş bağlamlarda bile dinin devam eden önemini kabul eder.[59] Buna göre, sekülerleşme homojen bir süreç değildir ve Batı Avrupa (yüksek sekülerleşme) ile ABD veya Küresel Güney (yüksek dindarlık) arasında belirgin farklılıklar vardır. Mesela, Avrupa'da kilise katılımı azalırken, Latin Amerika ve Afrika'da Evanjelik hareketler güç kazanmaktadır.

Sekülerleşme teorisi, modernleşmiş ve kentleşmiş toplumlarda din ile toplumsal değişim arasındaki etkileşimi anlamak için değerli bir çerçeve sunar. Ancak, bu teorinin eleştirileri ve sınırlamaları, daha nüanslı bir yaklaşımın gerekliliğini vurgular. Dinin kamusal alandaki dayanıklılığı ve birçok bağlamdaki yeniden canlanışı, sekülerleşmenin doğrusal varsayımlarına meydan okur. Dengeli bir analiz, bölgesel ve kültürel çeşitlilikleri dikkate almalı ve küresel toplumdaki hem seküler hem de post-seküler eğilimleri göz ardı etmemelidir.

Burada sekülerleşme konusunu detaylıca tartışmayacağız. Sekülerleşme üzerine yazdıklarımız toplumsal değişim ve din ilişkisinin başlangıç noktasını kurmak adına sunulmuştur. Bizim asıl varmak istediğimiz nokta, sekülerleşme bağlamında din ve toplumsal değişim ilişkisini analiz etmektir.

---

[58] Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1994.

[59] Jürgen Habermas, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, 14(1), ss. 13-16, 2006.

4.1. Sekülerleşme Bağlamında Din ve Toplumsal Değişim

Sekülerleşme, hem toplumsal değişimin bir itici gücü hem de sonucudur ve modern toplumlarda dinin rolünü yeniden şekillendirir. Değişimin itici gücü olarak o, geleneksel dini otoriteyi zayıflatarak çoğulculuk, bireysel özgürlük ve seküler yaşam için alan yaratır. Değişimin sonucu olarak ise sanayileşme, kentleşme ve küreselleşme gibi süreçler, dinin özelleştirilmesine, öznelleşmesine ve toplumsal rolünün azalmasına yol açar.

Sekülerleşme, toplumsal değişimle yakından bağlantılı olup, hem bir itici güç hem de toplumsal dönüşümlerin bir sonucu olarak işlev görür. Bu ikili ilişki, din ve değişen toplumsal yapılar arasındaki dinamik etkileşimi ortaya koyar.

4.1.1. Toplumsal Değişimin İtici Gücü Olarak Sekülerleşme

Sekülerleşme, geleneksel dini kurumların otoritesini azaltarak toplumsal dönüşümler için koşullar yaratır. O, baskın dini geleneklerin tekelini zayıflatarak çeşitli inanç sistemlerinin bir arada var olmasını sağlar. Mesela Aydınlanma dönemiyle başlayarak Batı toplumlarının sekülerleşmesi, farklı entelektüel ve manevi geleneklerin gelişmesi için alan yaratmıştır. Bu noktada Casanova, sekülerleşmenin din ve devlet alanlarını ayırarak kamusal çoğulculuğu nasıl teşvik ettiğini detaylıca tartışır.[60]

Sekülerleşme, ahlaki ve etik karar almayı dini kurumlardan bireylere kaydırarak bireysel özerkliği teşvik eder. Seküler toplumlarda, bireyler dinlerini seçme ya da hiçbir dini benimsememe konusunda daha fazla özgürlüğe sahiptir. Berger, modern seküler toplumlarda dini inancın bireyselleşmesini ve böylece dinin özelleştiğini vurgular.[61]

Din ile devlet yönetiminin ayrılması, yasaların ve politikaların dini öğretiler yerine evrensel insan haklarını önceliklendirmesini sağlar. Sekülerleşme, özellikle Batı toplumlarında toplumsal cinsiyet eşitliği, LGBTQ+ hakları ve ifade özgürlüğünün gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Habermas, sekülerleşmenin demokratik ilkeleri güçlendirerek tüm bireyler için eşit haklar sağladığını savunmuştur.[62]

---

60 Casanova, *Public Religions in the Modern World*.

61 Peter Berger, "Religious Institutions", *Sociology: An Introduction* (Ed. Neil J. Smelser), New York, NY: John Wiley & Sons, ss. 303-347, 1973.

62 Habermas, "Religion in the Public Sphere"

4.1.2. Toplumsal Değişimin Bir Sonucu Olarak Sekülerleşme

Modernleşme süreçleri, dinin toplumsal rolünü temelden değiştirerek genellikle onun özelleşmesine yol açar. Sanayi ekonomilerinin yükselişi, toplumsal odaklanmayı ruhani endişelerden maddi üretkenliğe kaydırarak dinin emek ve yönetim üzerindeki etkisini azaltır. Fabrika sistemleri ve kentsel çalışma ortamları, dini ritüellerin kırsal yaşamla ilişkisini zayıflatan seküler iş kültürlerini teşvik etmiştir. Durkheim, sanayi toplumlarında kolektif dini pratiklerin zayıflamasını gözlemlemiştir.[63] Şehirlere göç, kırsal topluluklara kök salmış dini pratikleri bozarak daha bireyci dindarlık biçimlerini teşvik eder. Kentleşmiş toplumlarda topluluk temelli dini hizmetlere katılım azalırken, özel ibadet biçimleri ön plana çıkmıştır. Wilson, kentleşmenin dinin kamusal yaşamdan kopmasını hızlandırdığını belirtir.[64] Küresel etkileşimler yoluyla farklı dünya görüşlerine maruz kalmak, herhangi bir dini geleneğin hakimiyetini zayıflatarak çoğulculuğu teşvik eder. Kozmopolit şehirlerde dinler arası etkileşimler, dini ayrıcalığın yumuşatılmasına ya da çeşitlenmesine yol açar. Bu noktada Appadurai, küreselleşmeyi kültürel ve dini çoğulculuğun bir itici gücü olarak tanımlar.[65]

Sekülerleşme, geleneksel normları ortadan kaldırarak Batı bağlamında normatif bir unsur olarak ilerici reformları mümkün kılar. Bunun karşılığında, toplumsal değişim (örneğin kentleşme, rasyonalizasyon) geleneksel dini yapıları aşındırarak ve bu aşınmayla dini yapıların ayakta ve hayatta kalabilmeleri için ihtiyaç duydukları dönüşüm sürecini hızlandırarak sekülerleşmeyi güçlendirir. Tam da bu noktada Weber, rasyonalizasyon sürecini sekülerleşmenin ayrılmaz bir parçası ve modern toplumsal dönüşümlerin, özellikle toplumsal kurumların dönüşümlerinin (buna dini kurumlar da dahildir) güçlendiricisi olarak tanımlar.[66] Örnek olarak, sekülerleşme Batı Avrupa'da belirgin bir şekilde gözlemlenirken, ABD, Latin Amerika ve Afrika gibi bölgelerde dinin toplumsal ve politik yaşamla derinden iç içe olduğu karşı eğilimler görülmektedir. Küresel Güney'de Evanjelik hareketler, modernleşme sürecinde geleneksel ve çağdaş değerleri harmanlayarak gelişmektedir. Stark ve Bainbridge, dini canlılığın, hızlı modernleşme süreçleri yaşayan bölgelerde nasıl sürdüğünü vurgular. Başka ve açık deyişle, *sekülerleşme dinin (dini kurumların) tamamen ortadan kalkmasına yol açmamış,*

[63] Emile Durkheim, Dini Hayatın İlk Şekilleri *(The Elementary Forms of the Religious Life),* çev. İzzet Er, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 431-436, 2009.

[64] Wilson, *Religion in Secular Society.*

[65] Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization,* Minneapolis, MN: The University of Minnesota Press, 2003.

[66] Berger, "Religious Institutions".

onun rolünü, işlevini ve yapısını dönüştürmüştür. Kamusal tartışmalar giderek daha fazla seküler ve dini ideolojilerin bir arada varlığını yansıtarak dinin düşüşüne dair anlatılara meydan okumaktadır.

Sekülerleşme, din ve toplumsal değişim arasındaki dinamik ilişkiyi somutlaştırır. Bir itici güç olarak sekülerleşme çoğulculuğu, bireysel özgürlüğü ve insan haklarını teşvik ederek toplumsal normları yeniden şekillendirir. Bir sonuç olarak o, sanayileşme, kentleşme ve küreselleşme gibi süreçlerle dinin modern yaşamdaki rolünü değiştirir. Bu etkileşim, dinin ve toplumsal değişimin birbirini nasıl etkilediğini ve küresel çapta çeşitlenen toplumsal manzaraları nasıl şekillendirdiğini ortaya koyar. Bu manzarayı gösterebilmek için din ve toplumsal değişme arasındaki ilişki ve karşılıklı etkileşimi işleyen kuramlara daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

5. DİN VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM İLİŞKİSİNE DAİR KURAMLAR

Din ve toplumsal değişim, birbirini dinamik ve bağlama göre farklı şekillerde etkileyen derin bir ilişki içerisindedir. Din, hem toplumsal istikrarın hem de dönüşümün bir gücü olarak işlev görürken, toplumsal değişim de dini eylemleri, pratikleri, inançları ve kurumları yeniden şekillendirir. Bu ikilik -dinin toplumsal dönüşümlerde hem aktif hem de pasif bir rol üstlenmesi- din sosyolojik araştırmaların merkezinde yer alır. Bu ilişkiyi analiz etmek, dinin toplumsal işlevlerine dair kuramları toplumsal değişim çerçeveleriyle bütünleştirmeyi de gerektirir.[67]

5.1. Toplumsal Değişimin İtici Gücü Olarak Din

a. Max Weber -Dini Ahlak ve Toplumsal Dönüşüm-: Weber, Protestan Reformu'nun, dini değerlerin ve ahlaki ilkelerin ekonomik ve toplumsal sistemleri derinden nasıl şekillendirebileceğini gösterdiğini savunur. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu* adlı meşhur eserinde Weber, Kalvinist öğretilerin (ör. kadercilik ve hizmet akidesi) tasarrufu, disiplini ve üretkenliği teşvik ederek Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışını kolaylaştırdığını öne sürmüştür. Bu teori, dini fikirlerin toplumsal normları, değerleri ve kurumları aktif olarak nasıl şekillen-

[67] Toplumsal değişim ve din ilişkisi üzerine kurulan kuramları kısa, öz ve anlaşılır bir şekilde anlatabilmek için her bir kuramı öne çıkan kuramcı ve verdiği örnek üzerinden kısaca işlemeye çalıştık. Konunun genişliği ve derinliği göz önüne alınınca, en etkili sunumun böyle olacağını düşündük. İleri okumalar için kaynakça kısmında verdiğimiz eserlere ve ülkemizde özellikle din sosyolojisi alanındaki araştırmacıların "toplumsal değişim ve din" başlıklı müstakil kitap çalışmalarına bakılabilir.

direbileceğini, meşrulaştırabileceğini ve dönüştürücü değişimi nasıl tetikleyebileceğini gösterir.[68]

b. Kurtuluş Teolojisi: Latin Amerika'da kurtuluş teolojisi, dinin toplumsal adalet ve baskıya karşı direniş için bir araç olarak işlev gördüğüne örnek teşkil eder. Gutierrez gibi ilahiyatçılar, Kilise'nin sistemik eşitsizlikleri ele almak için aktif bir şekilde toplumsal hareketlerle uyum içinde çalışması gerektiğini savunmuştur. Burada Kilise, sivil haklar ve ırkçılık/ayrımcılık karşıtı (*anti-apartheid*) hareketlerde toplulukları kolektif eyleme yönlendirmede kritik bir rol oynamıştır.[69]

c. Emile Durkheim -Kolektif Coşku-: Durkheim, dinin özellikle çalkantılı dönemlerde toplumsal dayanışmayı ve uyumu teşvik etmedeki rolünü vurgular. *Dönüştürücü Ritüeller* olarak tavsif edebileceğimiz dini ritüeller, toplulukları harekete geçirmek için kolektif enerji veya "coşku" yaratır ve bu da toplumsal değişimi tetikleyebilir. Mesela, hac ziyaretleri, yürüyüşler ve dini motivasyonlu protestolar, kolektif kimlik oluşumu için alanlar yaratır.[70]

5.2. Toplumsal İstikrarı Koruyan Din

a. İşlevselci Yaklaşımlar: Din, toplumsal normları meşrulaştırarak ve değişim dönemlerinde uyumu koruyarak toplumsal düzen sağlar. Parsons, dinin toplumsal bozulma dönemlerinde anlam ve ahlaki rehberlik sağlayarak dengeleyici bir güç olarak işlev gördüğünü savunur. Örneğin dini kurumlar, çatışmaları arabuluculuk yaparak çözebilir ve toplumsal değerleri ve böylece düzeni güçlendirebilir.[71]

b. Toplumsal Kontrol: Din, toplumsal normları dayatarak ve muhalefeti bastırarak geleneksel güç yapılarını korur. Bu başlık altında öne çıkan yaklaşımlar Marksist eleştirilere dayanmaktadır. Karl Marx, dini "halkın afyonu" olarak tanımlayarak, kitleleri pasifize ettiğini ve mevcut eşitsizlikleri pekiştirdiğini öne sürmüştür.[72] Buna göre, tarih boyunca dini öğretiler, ataerkil sistemleri ve sömürgeci yönetimleri meşrulaştırmak için kullanılmıştır.

---

[68] Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*.

[69] Gustavo Gutierrez, *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation*. Maryknoll, NY: Orbis Books, 1988.

[70] Durkheim, *Dini Hayatın İlk Şekilleri,* s. 432.

[71] Parsons, "Some Considerations on the Theory of Social Change".

[72] Çiftçi, *Din Sosyolojisine Giriş ya da Meleklere Ağıt,* ss. 53-87.

5.3. Toplumsal Değişimin Dini Dönüştürücü Gücü

a. Sekülerleşme Teorisi: Toplumlar modernleştikçe, sanayileştikçe ve kentleştikçe din önemli dönüşümlere uğrar. Berger, çoğulculuk ve rasyonalizasyonun dini özelleştirerek toplumsal etkisini ve nüfuzunu azalttığını savunmuştur. Sekülerleşmiş toplumlarda kurumsal din azalırken, bireysel, özel ve öznel dindarlık güç kazanır.[73]

b. Dini Yenilik/Güncelleme: Toplumsal değişim, dinlerin değişen bağlamlara uyum sağlamasına yol açar. Stark, Bainbridge ve Finke'ın geliştirdiği dini ekonomiler modeli, rekabetçi dini pazarların yeniliği teşvik ettiğini ve dinlerin toplumsal değişimlere uyum sağlamasına yardımcı olduğunu öne sürer.[74] Mesela, dijitalleşme, çevrimiçi ibadet ve sanal dini toplulukların çoğalması karşımıza yeni tip dini pratikler çıkartmıştır.

c. Post-Seküler Toplumlar: Toplumsal değişim, bireylerin belirsizlik dönemlerinde anlam arayışı içine girmesiyle dinin yeniden canlanmasına yol açabilir. Habermas'ın *post-sekülerizm dünyası/post-metafizik düşünce* kavramı, modern toplumların seküler ve dini unsurları nasıl birleştirdiğini vurgular.[75] Kentleşmiş bağlamlarda maneviyatın yeniden canlanması, yeni dini hareketlerin hızlı bir şekilde çoğalması dinin toplumsal değişim içinde nasıl uyum sağlayıp gelişebileceğini gösterir.

5.4. Din ve Toplumsal Değişimin İkiliği: Aktif ve Pasif Roller

a. Dinin Aktif Rolü: Din, değerler, ritüeller ve kurumlar aracılığıyla eylemleri harekete geçirir. Devrimlerde, toplumsal hareketlerde ve toplumsal yeniden yapılanmada aktif bir rol oynar. Mesela, ABD'deki Siyahi Kiliseler, 1960larda başlayan Sivil Haklar Hareketleri için ahlaki bir temel ve örgütsel altyapı sağlamıştır.

b. Dinin Pasif Rolü: Din, toplumsal değişimlere dışsal bir şekilde uyum sağlayarak pasif bir dönüşümden geçebilir. Örnek olarak, Katolik Kilisesi'nin LGBTQ+ kapsayıcılığı gibi toplumsal değişimleri kabul etmesi, dinin evrilen toplumsal değerlere görece edilgen tepkisini gösterir.

---

[73] Berger, "Religious Institutions", ss. 340-347.

[74] Rodney Stark & Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion,* Berkeley, CA: University of California Press, ss. 193-259, 2000.

[75] Habermas, *"Religion in the Public Sphere"*.

5.5. Dinin Toplumsal Değişimle İlişkili İşlevleri

a. Anlam Üretimi ve Kriz Yönetimi: Din, hızlı değişim dönemlerinde varoluşsal cevaplar ve psikolojik rahatlık ve huzur sağlar. Özellikle doğal afetler veya pandemiler sonrası dini kurumlar genellikle umut ve rehberlik kaynağı olur. "*Dini başa çıkma*" kavramsallaştırılmasıyla yapılan araştırmalar bunu somut bir şekilde göstermektedir.[76]

b. Otoritenin Meşrulaştırılması: Din, hem geleneksel hem de devrimci otoriteyi meşrulaştırarak güç yapılarını etkiler. Mesela Gandhi gibi dini liderler, şiddetsiz direnişi ilham vermek için dini ilkeleri kullanmıştır. Benzer şekilde ama bu sefer şiddet, askeri direniş ya da terörizm kaynaklı DAEŞ, El-Kaide, Taliban gibi örgütler de kendi bölgelerinde kurdukları görece iktidar ve hakimiyetlerini din şemsiyesi altında meşrulaştırmışlardır.

c. Kolektif Eylemi Kolaylaştırma: Dini iletişim ağları, toplulukları organize etmek ve harekete geçirmek için merkezler olarak işlev görür. Tanrıyla kurulan samimi ve bireysel ilişkiyi ifade etse de din, cemaat oluşturma potansiyeli ile toplumsal yapı ve işleyiş de etkili olabilmekte ve kolektif ilişkileri düzenleyebilmektedir.[77] En çarpıcı örnek, özellikle 1944 yılından başlamak üzere Polonya'daki Katolik Kilisesi'nin desteklediği dayanışma ağlarının, komünist rejime direnişte etkili olmasıdır.[78]

d. Ahlaki ve Etik Yenilik: Din, çevresel krizler veya dijital etik gibi toplumsal değişimlere yanıt olarak yeni etik çerçeveler sunabilir. Son dönemde ortaya çıkan eko-teoloji vb. hareketler, dini ilkeleri çevre aktivizmi ile birleştirme işlevi görebilmektedir.[79]

Sonuç olarak, din ve toplumsal değişim arasındaki ilişki karmaşık ve dinamiktir; her biri diğerini karşılıklı olarak etkiler. Din, hem toplumsal dönüşümü tetikleyen aktif bir etken hem de dışsal baskılara uyum sağlayan pasif bir kurum olarak işlev görür. Dinin anlam üretimi, ahlaki yenilik ve kolektif eylem gibi top-

[76] Hisham Abu-Raiya & Kenneth I. Pargament, *"Religious Coping among Diverse Religions: Commonalities and Divergences",* Psychology of Religion and Spirituality, 7(1), ss. 24–33, 2015.

[77] Niyazi Akyüz & Mehmet C. Şahin, "Dini Tecrübenin Anlatımı", *Din Sosyolojisi* (Ed. Emine Öztürk), Ankara: Akademisyen Kitabevi, s. 125, 2020.

[78] Polonya Katolik Kilisesi'nin özellikle komünizmin yıkılışı sonrası (1989) toplumsal ve siyasal düzlemdeki etkinliği ve değişen rolleri üzerine bkz. Ozan Tellioğlu, Hakan Taşdemir, "1989 Sonrası Polonya'da Katolik Kilisesi'nin Rolü," *Akademik Hassasiyetler* 3(5), ss. 117-134, 2016.

[79] Nilgün Sofuoğlu Kılıç, "Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme," *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 3(1), ss. 116-127, 2020.

lumsal işlevlerini analiz ederek, onun ne tamamen muhafazakar ne de tamamen ilerici olduğunu, aksine değişim güçlerine yanıt verdiğini ve bu güçleri şekillendirdiğini görmek mümkündür. Din ve toplumsal değişim kuramlarının bütünleştirilmesi, bu etkileşimi kapsamlı bir şekilde anlamayı sağlar ve dinin modern toplumlarda oynadığı akışkan ve çok yönlü rolleri ortaya koyar. Bunun için belki de en iyi örnek dini hareketlerdir. Onların toplumsal değişim bağlamında nasıl bir etki ve role sahip olduklarını göstermek, toplumsal değişim ve din ilişkisinin karmaşıklığını ve çift yönlülüğünü anlamamızda yardımcı olacaktır.

6. DİNİ HAREKETLERİN TOPLUMSAL DEĞİŞİM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dini hareketler; dini ilke, inanç ve iletişim ağlarının etkisiyle toplumsal, kültürel veya siyasi dönüşümleri teşvik etmek veya direnmek amacıyla örgütlenmiş çabalardır. Bu hareketler, yasaları, değerleri ve kurumsal yapıları şekillendirerek toplumsal değişimin güçlü katalizörleri olarak işlev görebilir. Etkileri, kolektif eylemi harekete geçirme, etik çerçeveler sağlama ve toplumsal normları sorgulama veya pekiştirme yeteneklerinden kaynaklanır.

Dini hareketler, toplumsal değişim için ahlaki gerekçeler sunar ve ortak değer ve ilkelere hitap eder. Örneğin, ABD'deki Sivil Haklar Hareketi, adalet ve eşitlik gibi ilkelere yaslanarak bunları dile getiren Martin Luther King Jr. gibi liderlerin önderliğinde Hıristiyan teolojisine dayanmıştı.[80] Dini hareketler, kurumsal yapıları ve ağları aracılığıyla kolektif eylemi organize de ederler. Mesela Polonya'daki Dayanışma Hareketi, Katolik Kilisesi tarafından desteklenmiş ve komünist rejime direnmek için ülkede örgütsel altyapı sağlamıştır.[81] Dini hareketlerin bir diğer işlevi, müntesiplerini birleştirmek ve motive etmek için güçlü semboller ve ritüeller sağlamasıdır. Gandhi'nin Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde Hindu sembollerini ve oruç tutma ritüellerini kullanması milyonlarca insana ilham kaynağı olmuştur.[82] Tüm bunlara ek olarak, dini hareketler, değerlerini kurumsallaştırmak için sıklıkla yasama ve politika değişikliklerini destekler. ABD'de Protestan kuruluşlar tarafından yönlendirilen İçki Yasaklama Hareketi, 20. yüz-

[80] Clayborne Carson, *In Struggle: SNCC and the Black Awakening of the 1960s,* Cambridge, MA: Harvard

[81] Maryjane Osa, "Creating Solidarity: The Religious Foundation of the Polish Social Movement", *East European Politics and Societies,* 11(2), ss. 339-365, 1997.

[82] Meera Nanda, *Prophets Facing Backward: Postmodern Critiques of Science and Hindu Nationalism In*

yılın başlarında alkol yasağını başarıyla savunmuştur örneğin.[83]Benzer şekilde dini hareketler, sıklıkla baskıcı rejimlere de meydan okuyarak adalet ve insan haklarını savunur. Latin Amerika'da ortaya çıkan kurtuluş teolojisi, Hıristiyan ilkelerini Marksist eleştirileriyle birleştirerek otoriter rejimlere karşı hareketlere ilham vermiştir.[84]

Kısaca örneklerle özetlemeye çalıştığımız bu özellikler ve toplumsal işlevlerle dini hareketler toplumsal değişim sürecine farklı hatta birbirine zıt etki ve yönlendirmelerle katılabilirler.

a. İlerici Toplumsal Değişim: Bölümün başında tanımlamaya çalıştığımız değişim ile ilintili kavramlardan ilerleme (progress) kavramı çerçevesinde, dini hareketler, genellikle adalet ve eşitliğe vurgu yaparak -kavramın normatif anlamını da içerecek şekilde- modernitenin öncelediği ilerici reformların gerçekleştirilmesinde yapıcı etkilerde bulunabilir. 1960lar Amerikası'nda ortaya çıkan Sivil Haklar Hareketinde siyahi kiliseler, ırksal eşitlik için protestoları organize etmekte ve toplulukları harekete geçirmekte merkezi bir rol oynamıştır.[85] Benzer şekilde Feminist Teoloji de, Hıristiyanlık ve İslam içindeki feminist hareketler aracılığıyla geleneksel ataerkil yorumlara özellikle dijital iletişim araçlarının da yaygınlaşmasıyla meydan okuyarak toplumsal cinsiyet eşitliğini savunmuştur.[86]

b. Muhafazakâr Toplumsal Değişim: Dini hareketler, geleneksel değerleri korumayı veya modernleşmeye direnç göstermeyi de hedefleyebilir. Özellikle işlevselci yaklaşımda dinin toplumsal düzlemde istikrarı koruyan bir güç olarak görülmesi, dini hareketlerin toplumsal değişmeye karşı anti-değişim hareketi şeklinde etkide bulunduğu anlayışını doğurabilir. Bu da, dini hareketlerin (kurumların/dinin) muhafazakar yönüne işaret eder ve değişimi yavaşlatıcı bir unsur olarak değerlendirilmesine zemin hazırlar. Örneğin, yine ABD'deki *Dini Sağ Hareketi*, kürtaj, evlilik ve eğitim gibi konularda muhafazakar Hıristiyan değerlerini sürdürmeyi amaçlamıştır.[87] Öyle ki 2024 Amerikan başkanlık seçimlerinin

[83] Joseph R. Gusfield, *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement.* Urbana, IL: University of Illinois Press, 1963.

[84] Gutierrez, *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation.*

[85] Eric C. Lincoln, & Mamiya Lawrence, *The Black Church in the African American Experience.* Duke University Press, ss. 196-236, 1990.

[86] Gina Messina-Dysert & Rosemary Ruether, *Feminism and Religion in the 21st Century,* Routledge, 2014. https://www.perlego.com/book/1665991.

[87] James D. Hunter, *Culture Wars: The Struggle to Define America,* New York: Basic Books, ss. 48-118, 1991.

en hararetli tartışma başlıklarından birisini, bu muhafazakarlık düşüncesi belirlemiş ve seçimlerin sonucuna doğrudan etkide bulunmuştur.

c. Devrimci Toplumsal Değişim: Bazı dini hareketler, politik veya toplumsal sistemlerin radikal dönüşümünü hedefler. Hatta bu konuda radikal dönüşümü gerçekleştirebilirler de. Fundamentalizm başlığı altında işlenen dini hareketler bunun en bariz tipik örnekleridir. Mesela 1979 İran Devrimi, Şah rejimini devirerek teokratik bir devlet kurmada kritik bir rol oynamıştır.[88]

Dini hareketlerin toplumsal değişim bağlamında sebep oldukları etki ve yönlendirmelerin arka planında belli sosyolojik faktörler yatmaktadır. Weber'in "karizmatik otorite" tipi, liderlerin dini hareketleri nasıl yönlendirdiğini açıklamada önemli bir analitik enstrümandır. Gandhi, Martin Luther King Jr. veya Ayetullah Humeyni gibi liderlerin rolü, hareketlerin ilham kaynağı, sürdürülebilirliği ve toplumsal değişme üzerine etkilerini anlama açısından önemlidir. Bir diğer faktör ise kurumsal yapı ve destektir. Kiliseler veya camiler gibi köklü kurumlar tarafından desteklenen hareketler, daha fazla örgütsel kapasiteye ve meşruiyete sahiptir. Örneğin, yukarıda işaret ettiğimiz Polonya'daki Katolik Kilisesi'nin Dayanışma Hareketi'ne sağladığı destek, ona ahlaki ve lojistik kaynaklar sağlamıştır. Toplumsal bağlamla uyum, dini hareketlerin toplumsal değişme üzerindeki etkilerinin neliğini belirleyen bir diğer sosyolojik faktördür. Daha geniş toplumsal şikayetlerle veya arzularla örtüşen hareketler daha başarılı olma eğilimindedir. Mesela, Kurtuluş teolojisinin Latin Amerika'daki sosyoekonomik eşitsizliklerle kesişimi, hareketin toplumsal değişme üzerine etkisini artırmıştır. Dini hareketlerin toplumsal değişme üzerindeki etkinliğinin ardında bulunan sosyolojik faktörlerden son olarak modern duruma uyum zikredilebilir. Teknolojik gelişmelere (sosyal medya vd.) veya çağdaş meselelere (iklim değişikliği vb.) uyum sağlayan dini hareketler, daha fazla geçerlilik kazanabilir. Mesela, Papa'nın iklim değişikliği üzerine yazdığı *Laudato Si* mektubu, Katolik öğretileri çevresel kaygılarla birleştirir ve bu bir dini kurum olarak Katolik Kilisesi'nin toplumsal değişme üzerinde yapıcı bir etkide bulunmasına zemin hazırlayabilir.

Bunlarla birlikte dini hareketler ve toplumsal değişme ilişkisine yönelik bazı eleştiriler ve bu eleştirilerle dini hareketlerin toplumsal değişmede belli sınırlamalar barındırdığını da söylemek mümkündür. Dini hareketler, kendi değerlerine ve ideolojilerine uymayan diğer toplumsal grupları dışlayabilir ve böylece

[88] Karen Armstrong, *The Battle for God: Fundamentalism in Judaism, Christianity and Islam,* London: Harper Collins, ss. 318-320, 2000.

toplumsal değişim için olmazsa olmaz bir şart olan kapsayıcılıklarını sınırlayabilirler. Örneğin muhafazakar dini gündemleri savunan hareketler, LGBTQ+ bireyleri veya kadınları dışlayabilir. Yine aynı minvalde dini hareketler, özellikle çok dinli ülkeler ve bölgelerde toplumsal bölünmeleri ve çatışmaları artırabilir. Bunun en bariz örneği Hindistan'da görülebilir. Oradaki dini milliyetçilik, Hindu ve Müslüman topluluklar arasındaki gerilimleri körüklemiş; hatta Pakistan'ın bağımsız bir ülke olarak kuruluşunda belirleyici bir etkiye sahip olmuştur.

Sonuç olarak dini hareketler, ahlaki çerçeveler şekillendirerek, kolektif eylemleri harekete geçirerek ve reformları savunarak toplumsal değişimi derinden etkiler. İster ilerici, ister muhafazakar, ister devrimci dönüşümleri tetiklesin, bu hareketler din ve toplum arasındaki dinamik etkileşimi yansıtır. Başarıları; liderlik, kurumsal destek ve toplumsal bağlamla uyum gibi faktörlere bağlıdır. Ancak, dışlayıcılık, kutuplaşma ve araçsallaştırılma potansiyelleri, bu hareketlerin amaç ve yöntemleriyle eleştirel bir şekilde ilgilenme gerekliliğini vurgular.

6. TÜRKİYE'DE "TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN" ARAŞTIRMALARI

Lütfi Sunar'ın ifadesiyle "Türkiye'de toplumsal değişmeye dair teorik, tarihsel ve uygulamalı çalışmalarda hem nitelik hem de nicelik bakımından ciddi eksiklikler bulunmaktadır." Ona göre, "son zamanlarda bu konudaki çalışmalarda bir gelişme görülse de henüz yeterli bir inceleme zemini oluşturacak bir literatürün oluştuğu söylenemez." *Sosyolojiye Giriş* ya da *Din Sosyolojisine Giriş* temalı tek yazarlı ya da editoryal çalışmaların neredeyse tamamında "toplumsal değişim" ya da "toplumsal değişim ve din" başlığı yer almaktadır. Bu başlıklar altında, bizim burada yaptığımıza benzer olarak, toplumsal değişim konusu kavramsal ve analitik açıdan işlenmektedir. Bunlara ek olarak, toplumsal değişme başlığı altında da müstakil telif eserler yayımlanmaktadır. Bunlar arasında Sunar'a göre üç derleme öne çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde "Memet Zencirkıran (*Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 2012) toplumsal değişimi tarihsel bir perspektiften ele alan yazıları bir araya getirmiştir. İkincisinde ise Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (*1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, 2012) değişik sosyal alanların ve kurumların dönüşümünü tarihsel olarak ele alan yazıları derlemiştir. Son olarak Lütfi Sunar'ın (*Türkiye'de Toplumsal Değişim*, 2014) editörlüğünü yaptığı çalışma toplumsal değişimin temel alanlarını ampirik bir

biçimde incelemekte"; yine aynı yazarın 2018'de yayınladığı *Değişim Sosyolojisi* başlıklı eseri toplumsal değişim konusunu kavramlar, kurumlar ve yaklaşımlar ekseninde detaylıca ele almaktadır. Tüm bunlarla birlikte, Sunar'a göre, "toplumsal değişim hususunda kuramsal, tarihsel ve ampirik bakımdan müstakil ve detaylı çalışmaların yeterli olduğunu söylemek güç görünüyor."[89]

Türkiye'de toplumsal değişim ve din üzerine yapılan analizler/tasnifler genel olarak kavram ve kuramlar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu şekillenmede belirleyici vasıflar grup, toplum yapısı ve tarih düzlemi olmuştur. Özellikle Emre Kongar'ın 1970lerde kurduğu toplumsal değişme tipolojisi, sonraki çalışmaları etkilemede adeta bir pivot görevi görmüştür. Onun büyük, orta ve küçük boy kuramlar şeklinde yaptığı üçlü tasnif[90] ufak nüanslarla[91] birlikte neredeyse son 40 yılda toplumsal değişme üzerine yapılan çalışmaların teorik çerçevesini kurmada belirleyici olmuştur.[92]

2000lere geldiğimizde toplumsal değişme ve din ilişkisinin dayanak noktasını belirlemede kullanılan değişme tipolojileri, başta din sosyologlarınca, paradigmatik ve kuramlar merkeze alınarak inşa edilmişlerdir. Ünver Günay evrimci, yapısal-işlevselci, çatışmacı, devri değişim ve ritmik sosyal değişim sınıflandırması yaparken[93] ; Mehmet Akgül[94] ve Bünyamin Solmaz[95] modern ve post-modern şeklinde paradigmatik ayrımı tercih etmişlerdir. Selman Yılmaz'da

---

89 Lütfi Sunar, *"Türkiye'de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim",* Sosyoloji Dergisi, 3 (29): s. 84, 2014.

90 Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği,* İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019 (19. Baskı). Bu tasnife göre tüm insanlık tarihini ve toplumlarını açıklama iddiasında bulunan organizmacı, evrimci ve diyalektik kuramlar büyük boy; belli zaman dilimlerini ve belli toplumları kapsayan yapısal-işlevselci ve çatışma kuramları orta boy; küçük insan topluluklarını, toplumsal grupları ya da bireyi merkeze alan kuramlar da küçük boy kuramlar şeklinde sınıflandırılmışlardır.

91 Erkan Perşembe büyük boy ve orta boy kuramlar olarak ikili tasnif yaparken, Özer Ozankaya büyük boyutlu, orta boyutlu ve kısa boyutlu şeklinde zamansal ayrımı baz alarak bir tasnif yapmıştır. Ayrıntılar için bkz. Erkan Perşembe, "Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 5(5), ss. 171-180, 1991; Özer Ozankaya, "Toplumsal Değişme Üzerine Düşünceler (Yaşamı Değiştirmek, Yasayı Değiştirmektir), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 3(28), ss. 35-55, 1973.

92 Örnekler için bkz. Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din,* İstanbul: İnsan Yayınları, 2003; Osman Eyüpoğlu, "Türkiye'de Sosyal Değişme ve Kur'an Yorumları İlişkisi: Cumhuriyet Dönemi Örneği", *Doktora Tezi,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2003; Ali Coşkun, *Sosyal Değişme, Kadın ve Din,* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011; Mustafa Aydın, *Değişim Sosyolojisi,* İstanbul: Açılım Kitap, 2017.

93 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi,* İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

94 Mehmet Akgül, "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı* (Eds. Niyazi Akyüz & İhsan Çapçıoğlu), Ankara: Grafiker Yayınları, ss. 181-210, 2012.

95 Bünyamin Solmaz, "Toplumsal Değişme Olgusu Çerçevesinde Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi,* 1(2), ss. 192-212, 2011.

ise bu tasnif döngüsel, doğrusal ve çok yönlü değişim olmak üzere üçlü bir sınıflandırma ile yapılmıştır.[96]

Sunar'ın toplumsal değişme araştırmalarının özellikle ampirik açıdan ve kendi toplumumuzdaki değişimleri anlama ve açıklamada yetersiz kaldığı tespitine katılmakla beraber, bunun din sosyologları için çok da cari olmadığı kanısındayız. Çünkü Ünver Günay ile başlayan ve sonrasında din sosyologlarınca yoğun bir şekilde sürdürülen ve merkezinde dindarlık konusu olan saha araştırmaları -ister nicel ister nitel tekniklerle yapılmış olsun-, bir şekilde toplumsal değişim ve din ilişkisini ele almışlardır. Araştırmaların konusu ya da başlığı her zaman toplumsal değişme olmasa da, hangi veçhesiyle ele alınırsa alınsın, dindarlık ile ilintili yapılan ampirik çalışmalarda aslında değişim meselesi onda içkindir. Ülkemizde din sosyologlarınca yürütülen din-gündelik yaşam, din-siyaset, din-ekonomi, din-kadın, din-sosyalleşme, din-sekülerleşme, din-küreselleşme vb. araştırmalar nihai kertede din ve toplum(sal değişme) arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimi anlamak, açıklamak ve yorumlamak gayesiyle yapılmaktadır. Bu da, bölümün başında ifade ettiğimiz din sosyolojisinin asıl ve asli işleviyle doğrudan uyumlu gözükmektedir. Sonuç olarak, ülkemiz din sosyologlarınca nicel ve nitel açıdan yoğun, derinlikli, özgün veri ve bulgular Türk akademisi dünyasına kazandırılmıştır ve hala yoğun bir şekilde kazandırılmaya devam edilmektedir. Yapılması gereken, belki de, bu saha araştırmalarının bulgularından hareketle ülkemiz toplumsal koşulları bağlamında toplumsal değişme ve din ilişkisini *bir meta-analiz çerçevede* kavramsal ve teorik açıdan işlemek ve tartışmaktır. Bunun yapılması, toplumsal değişme ve din ilişkisine dair sosyal bilimler literatürüne ulusal ve uluslararası bağlamda özgün katkılar sunacaktır.

SONUÇ

Din ve toplumsal değişim arasındaki etkileşim, inanç sistemlerinin toplumsal değişme üzerindeki derin etkisini ve bu sürecin tersine işleyişini yansıtan dinamik ve çok boyutlu bir ilişkidir. Bu tartışma, dinin hem değişimi yönlendiren

[96] Selman Yılmaz, *Türkiye'de Toplumsal ve Dini Değişimin İzleri: AK Parti İktidarında Nereden Nereye,* Ankara: Grafiker Yayınları, 2019. Burada toplumsal değişme ve din ilişkisini ele alan çalışmaların tamamına yer verebilmemiz mümkün değildir. Fakat ülkemizde, özellikle din sosyologlarınca toplumsal değişim konusunu merkeze alan çok değerli başka çalışmalar da vardır. Mustafa Bakırcı (*Üç Nesil Üç Hayat –Dini ve Kültürel Değişim*), Celaleddin Çelik ("*Türkiye'de Dini Hayatın Sosyo-Tarihsel Boyutları ve Dindarlığın Dönüşen Görünümleri -1960-1980*), Ahmet Faruk Sinanoğlu ("Toplumsal Değişim ve Din"), Talip Küçükcan ("*Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası*"), Ali Akdoğan ("*Toplumsal Değişme ve Din*") bunlardan bazılarıdır.

aktif bir etken hem de dışsal güçlere uyum sağlayan tepkisel bir kurum olarak işlev gördüğünü vurgulamıştır. Toplumsal değişimin teorik temellerinden sekülerleşme ve dini hareketlerin nüanslı etkileşimlerine kadar, bu inceleme, dinin toplumsal dönüşümleri şekillendirmedeki ve onlara yanıt vermedeki kalıcı önemini gözler önüne sermiştir.

Toplumsal değişim, toplumsal yapıların, normların ve değerlerin zaman içinde dönüşümünü temsil eder. Tanımlar ve kuramlar, genellikle nesnellik soru(n)larıyla yüzleşir; Batı merkezli modernleşme ve evrim modelleri eleştirilere konu olmuştur. Teorik perspektifler, değişimin farklı itici güçlerini ve mekanizmalarını açıklayan çatışma, işlevselci ve kültürel yaklaşımlar gibi çeşitli lensler sunar.

Din, hem istikrarı sağlayan bir güç hem de değişimin bir anahtarı olarak işlev görür. Ritüeller, ahlaki ilkeler ve kurumsal yapılar yoluyla gelenekleri ve toplumsal düzeni korurken; ahlaki yenilik, dini güncelle(n)me, kolektif eylem ve yahut baskıya direniş yoluyla dönüşümü teşvik eder. Sekülerleşme kavramı, modernitenin dini toplumsal rollerini nasıl yeniden tanımladığını; özelleştirme, çoğulculuk ve bazen dini yeniden canlanmayı nasıl teşvik ettiğini aydınlatır.

Weber, Durkheim ve Marx gibi kurucu sosyologların kuramları, dinin toplumsal değişimi nasıl etkilediğini ve ona nasıl yanıt verdiğini açıklar. Dini hareketler, Sivil Haklar Hareketi, Kurtuluş Teolojisi ve İran Devrimi gibi örneklerle, inanç sistemlerinin kolektif eylemi nasıl harekete geçirdiğini ve toplumsal normlara nasıl meydan okuduğunu ortaya koyar. Kültürel bir mercek, dinin kolektif semboller, anlamlar ve kimlikler yoluyla nasıl şekillendiğini ve şekillendirdiğini anlamamızı derinleştirir. Bu bakış açısı, modern toplumlarda dinin geçerliliğini korumak için kültürel uyum ve yeniliklerin önemini vurgular.

Din ve toplumsal değişim ilişkisini daha derinlemesine anlamak için gelecekteki akademik çalışmalar şu alanlara odaklanabilir. Araştırmalar, dinin Batı-dışı toplumlarda toplumsal değişimle nasıl etkileşimde bulunduğunu incelemelidir; çünkü bu toplumlardaki dini hareketler sıklıkla Batı merkezli sekülerleşme anlatılarına direnmektedir. Gelecek çalışmalar, dijital platformların ve teknolojilerin dini eylemleri, inançları ve hareketleri nasıl dönüştürdüğünü; kolektif eylemi mobilize etme ve dinler arası ilişki ve etkileşimi nasıl çeşitlendirdiğini inceleyebilir. Din ile toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf kesişimlerini incelemek, dini hareketlerin toplumsal eşitsizlikleri nasıl ele aldığına veya pekiştirdiğine dair daha ince içgörüler sağlayabilir. Son yıllarda özellikle iklim değişikliğinin artan önemiyle

birlikte, araştırmalar, dini geleneklerin ve hareketlerin çevre etiği ve sürdürülebilir uygulamalara nasıl katkıda bulunduğunu keşfedebilir. Post-seküler toplumlar, seküler ve dini ideolojilerin bir arada varlığını inceleme ve bunların kamusal söylem ve politika oluşturmadaki rollerini araştırma fırsatları sunabilir. Dolayısıyla dini aşırılığın ya da radikalliğin dinamiklerini, itici güçlerini ve toplumsal istikrar ve dönüşüm üzerindeki etkilerini anlamak küreselleşen dünyada kritik öneme sahiptir.

Son söz olarak; din ve toplumsal değişim çalışmaları, toplumsal dönüşümü ve inanç sistemlerinin insan eylemlerini şekillendirmedeki rolünü anlamak için hayati bir alan olmaya devam etmektedir. Gelenekleri koruma ve yenilik ilhamı verme kapasitesine sahip olan din, toplumların ahlaki, kültürel ve siyasi dokusunu şekillendirmeye devam eden güçlü bir kurumdur. Disiplinler arası yaklaşımları benimseyerek, çeşitli kültürel perspektiflere açık olarak ve çağdaş meseleleri ele alarak, gelecekteki araştırmalar, bu karmaşık ve her zaman geçerli olan *din-toplumsal değişim karşılıklı ilişkisini* daha da aydınlatabilirler.

KAYNAKLAR

Abu-Raiya, H., & Pargament, K. I. (2015). Religious Coping Among Diverse Religions: Commonalities And Divergences. *Psychology of Religion And Spirituality, 7*(1), 24–33.

Akgül, M. (2012). Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din. N. Akyüz & İ. Çapçıoğlu (Ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı* (ss. 181-210). Ankara: Grafiker Yayınları.

Akyüz, Niyazi & Şahin, Mehmet C. (2020). Dini Tecrübenin Anlatımı. Emine Öztürk (Ed.), *Din Sosyolojisi* (ss. 117-129). Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Alexander, J. C. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology.* New York, NY: Oxford University Press.

Appadurai, A. (2003). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Armstrong, K. (2000). *The Battle For God: Fundamentalism in Judaism, Christianity, and Islam.* London: Harper Collins.

Aydın, M. (2017). *Değişim Sosyolojisi.* İstanbul: Açılım Kitap.

Berger, P. L. (1967/2011). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion.* Open Road Media. https://www.perlego.com/book/2383678.

Berger, P. L. (1973). Religious Institutions. In N. J. Smelser (Ed.), *Sociology: An Introduction* (ss. 303-347). New York, NY: John Wiley & Sons.

Berger, P. L. (2001). Reflections on The Sociology of Religion Today. *Sociology of Religion, 62*(4), 443-454.

Berger, P. L., & Berger, B. (1976). *Sociology: A Biographical Approach.* UK: Penguin Books.

Bernardi, F., Gonzalez, J. J., & Requena, M. (2006). The Sociology of Social Structure. In B. Bryant & D. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook (ss. 162-170)*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Calhoun, C. (1995). *Critical Social Theory: Culture, History, and The Challenge of Difference.* Cambridge, MA: Blackwell.

Carson, C. (1982). *In Struggle: SNCC and the Black Awakening of the 1960s.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World.* Chicago, IL: The University of Chicago Press.
Coser, L. A. (1957). Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology, 8*(3), 197-207.
Coşkun, A. (2011). *Sosyal Değişme, Kadın ve Din.* İstanbul: Rağbet Yayınları.
Çiftçi, A. (2016). *Sosyolojiye Giriş: Bir Özgürlük Tarzına Çağrı.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
Çiftçi, A. (2017). *Din Sosyolojisine Giriş Ya Da Meleklere Ağıt.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
Durkheim, E. (1912/2009). *Dini Hayatın İlk Şekilleri (The Elementary Forms of the Religious Life).* (Çev. İzzet Er). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Elder, G. H. (1978). Approaches to Social Change and The Family. *American Journal of Sociology, 84*, S1-S38.
Eyüpoğlu, O. (2003). Türkiye'de Sosyal Değişme ve Kur'an Yorumları İlişkisi: Cumhuriyet Dönemi Örneği. *Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile And Brazil.* New York, NY: Monthly Review Press.
Geertz, C. (1973/2016). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays.* London: Fontana Press.
Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of The Theory of Structuration.* Cambridge: Polity Press.
Ginsberg, M. (1958). Social Change. *The British Journal of Sociology, 9*(3), 205-229.
Granovetter, M. (1979). The Idea of "Advancement" In Theories of Social Evolution and Development. *American Journal of Sociology, 85*(3), 489-515.
Gusfield, J. R. (1963). *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement.* Urbana, IL: University of Illinois Press.
Gutierrez, G. (1988). *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation.* Maryknoll, NY: Orbis Books.
Günay, Ü. (2001). *Din Sosyolojisi.* İstanbul: İnsan Yayınları.
Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge: MIT Press.
Habermas, J. (2006). Religion In The Public Sphere. *European Journal of Philosophy, 14*(1), 13-16.
Hernes, G. (1976). Structural Change in Social Processes. *American Journal of Sociology, 82*(3), 513-547.
Hunter, J. D. (1991). *Culture Wars: The Struggle to Define America.* New York: Basic Books.
Janowitz, M. (1975). Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology, 81*(1), 82–108.
Sofuoğlu Kılıç, N. (2020). Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3*(1), 116-127.
Kongar, E. (2019). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (19. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
Lenski, G. (1976). History and Social Change. *American Journal of Sociology, 82*(3), 548-564.
Lincoln, E. C., & Mamiya, L. (1990). *The Black Church in the African American Experience.* Duke University Press.
Lipset, S. M. (2017). *Revolution and Counterrevolution: Change And Persistence in Social Structures.* New York, NY: Routledge.
Mead, M. (1974). Social Change and Cultural Surrogates. *Education, 94*(4), 350-361.
Messina-Dysert, G., & Ruether, R. (2014). *Feminism and Religion in the 21st Century.* Routledge. https://www.perlego.com/book/1665991

Nanda, M. (2003). *Prophets Facing Backward: Postmodern Critiques of Science and Hindu Nationalism in India.* Rutgers University Press.
Nisbet, R. A. (1969/1975). *Social Change and History.* New York, NY: Oxford University Press.
Ogburn, W. F. (1922/1966). *Social Change with Respect to Culture and Original Nature.* New York, NY: Dell.
Okumuş, E. (2003). *Toplumsal Değişme ve Din.* İstanbul: İnsan Yayınları.
Osa, M. (1997). Creating Solidarity: The Religious Foundation of The Polish Social Movement. *East European Politics and Societies, 11*(2), 339-365.
Ozankaya, Ö. (1973). Toplumsal Değişme Üzerine Düşünceler (Yaşamı Değiştirmek, Yasayı Değiştirmektir). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 3*(28), 35-55.
Parsons, T. (1961). Some Considerations on The Theory of Social Change. *Rural Sociology, 26*(3), 219.
Perşembe, E. (1991). Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5*(5), 171-180.
Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review, 12*(1), 1-16.
Said, E. (1978/2003). *Orientalism: Western Conceptions of The Orient.* London & New York: Penguin.
Servaes, J. (2011). Social Change. *Oxford Bibliographies Online.*
So, A. Y. (1990). *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories.* Newbury Park, CA: Sage Publications.
Solmaz, B. (2011). Toplumsal Değişme Olgusu Çerçevesinde Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(2), 192-212.
Spencer, H. (1882). *Principles of Sociology.* New York, NY: D. Appleton.
Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1985). *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation.* Berkeley, CA: University of California Press.
Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of Faith: Explaining The Human Side of Religion.* Berkeley, CA: University of California Press.
Sunar, L. (2014). Türkiye'de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim. *Sosyoloji Dergisi, 3*(29), 84.
Sztompka, P. (1994). *The Sociology of Social Change.* Oxford: Blackwell.
Şahin, Mehmet C. (2020). *Kavram Atlası: Din Sosyolojisi I.* Ankara: Gazi Kitabevi.
Tellioğlu, O & Taşdemir, H. (2016). 1989 Sonrası Polonya'da Katolik Kilisesi'nin Rolü. *Akademik Hassasiyetler, 3(5)*, ss. 117-134.
Ülver, L. (2013). Peter L. Berger ve Rodney Stark'ın Din Kuramlarında Dinsel Çoğulculuk Anlayışı. *Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi.
Vago, S. (2003). *Social Change.* Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
Wallerstein, I. (1992). The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review, 15*(4), 561-619.
Weber, M. (1920/1989). *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism.* (Trans. T. Parsons). London: Unwin Hyman.
Weinstein, J. (2010). *Social Change.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
Wilson, B. (1966/2016). *Religion in Secular Society: Fifty Years On.* Oxford University Press.
Woods, E. B. (1907). Progress as a Sociological Concept. *American Journal of Sociology, 12*(6), 779-821.
Yılmaz, S. (2019). *Türkiye'de Toplumsal ve Dini Değişimin İzleri: AK Parti İktidarında Nereden Nereye.* Ankara: Grafiker Yayınları.